

દુહા

નીચેના દુહામાં અત્યંત લાઘવથી કળિયુગનાં લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે. જે માણસનાં શરીર પ્રમાદથી ખોટાં થઈ ગયાં હોય, જેને ગમે તેટલું મળે તોપણ તૃપ્તિ ન હોય અને જેનાં હૈયાં ફૂટેલ હોય એ કળિયુગના, ખોટું કાર્ય કરનારા યુગના માણસો છે. સમજુ લોકો એ જાણતા હોય છે.

તન ખોટાં, હૈયાં ફૂટલ, ધરવ ન કશીયે વાત,
એ કળજગની જાત, શાણા સમજે સાનમાં

*

મુક્તક

મુકુન્દરાય પારાશર્ય

(જન્મ : 13-2-1914, અવસાન : 19-5-1985)

તેમનો જન્મ મોરબી મુકામે થયો હતો. વતન ભાવનગર. ગાંધીયુગના કવિ પારાશર્યે કવિતા અને વ્યક્તિચિત્રોમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. ‘અર્યન’, ‘સંસ્કૃતિ’, ‘ફૂલ ફાગણનાં’, ‘દીપમાળા’, ‘કંઠયાતકનો’, ‘પ્રાણપૈયો’, ‘ભદ્રા’, ‘અલકા’ તેમના નોંધપાત્ર કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘સુદામાચરિત’ અને ‘ગજેન્દ્રમોક્ષ’ આખ્યાનો છે. ‘ઊર્મિલા’ અને ‘ગૌરી’ તેમની નવલકથાઓ છે. ‘સત્યકથા ભા-૧-૨-૩’, ‘મારી મા’, ‘સત્ત્વશીલ કથાઓ’, ‘મારાં મોટી બા અને બીજી સત્યકથાઓ’ તેમનાં વ્યક્તિચિત્રોના ઉત્તમ સંગ્રહો છે. ‘પ્રભાશંકર પટ્ટણી : વ્યક્તિત્વદર્શન’ વિશિષ્ટ જીવનચરિત્ર છે. તેમનાં વ્યક્તિચિત્રો ગુજરાતી ભાષાની સમૃદ્ધિ છે.

પ્રથમ લઘુકાવ્ય મુક્તક સ્વરૂપમાં છે. તેમાં માનવીના અડગ આત્મવિશ્વાસનો ભાવ રજૂ થયો છે. જે વ્યક્તિ ગમે તેવી મુશ્કેલીઓમાં પણ જિંદગીથી હારતી નથી એ મોત સામે પણ ઝઝૂમી શકે છે. આગ એટલે કે જીવનની ભીષણ પરિસ્થિતિ સામે જે ટક્કર ઝીલે છે એ ગમે તેવી વિકટ સ્થિતિને શાંત કરી શકે છે. ટાંકણાના ઘા સહન કરીને પણ આરસપહાણ તૂટતો નથી ઊલટાનું એમાંથી સરસ શિલ્પ બને છે. આમ જીવનમાં કોઈપણ પરિસ્થિતિ સામે અડગ રહેવાનો ભાવ આ મુક્તકમાં છે.

જિંદગીથી ના ડરે એ મોતને ડારી શકે,
આગને જે પી શકે તે આગને ઠારી શકે;
ટાંકણાના ઘા સહીને પણ કદી તૂટે નહિ,
એ જ આરસપહાણ નિજ પર શિલ્પને ધારી શકે.

— મુકુન્દરાય પારાશર્ય

*

હાઈકુ

સ્નેહરશ્મિ

(જન્મ : 16-4-1903, અવસાન : 6-1-1991)

ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ ‘સ્નેહરશ્મિ’ તેઓ વલસાડ જિલ્લાના ચીખલી ગામના વતની હતા. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી સ્નાતક થયા હતા. જાપાનનાં ‘હાઈકુ’ કાવ્યપ્રકારને સૌપ્રથમ વાર ગુજરાતીમાં લાવવાનો યશ એમને જાય છે. ‘અર્ધ્ય’, ‘પનઘટ’, ‘અતીતની પાંખેથી’, ‘નિજલીલા’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘સોનેરી ચાંદ રૂપેરી સૂરજ’, ‘કેવળબીજ’ તેમના હાઈકુસંગ્રહો છે. ‘તરાપો’, ‘ઉજાણી’ તેમના બાળકાવ્ય સંગ્રહો છે. ‘સકલ કવિતા’ કવિની સમસ્ત કાવ્યરચનાનો ગ્રંથ છે. ‘ગાતા આસોપાલવ’, ‘તૂટેલા તાર’, ‘સ્વર્ગ અને પૃથ્વી’, ‘મોટી બહેન’, ‘હીરાનાં લટકણિયાં’, ‘શ્રીફળ’ તેમના વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘અંતરપટ’ તેમની નવલકથા છે. ‘સાહિત્યપલ્લવ’ રૂપે તેમણે કરેલું પાઠ્યપુસ્તક સંપાદન નોંધપાત્ર છે.

હાઈકુ મૂળ જાપાનનો કાવ્યપ્રકાર છે. એ ત્રણ પંક્તિમાં પાંચ-સાત પાંચ અક્ષરોનું ચોક્કસ બંધારણ ધરાવે છે. સત્તર અક્ષરનું આ લઘુકાવ્ય સ્વરૂપ કોઈ વિચાર, સંવેદન કે પ્રકૃતિ દૃશ્યનું ચિત્ર દર્શાવતું હોય છે. અહીં ટેલિવિઝન આપણાં જીવનનું અભિન્ન અંગ બની ગયું છે ; છતાં દીકરો જ્યારે માતા-પિતાની ગોદમાં આવે છે ત્યારે ટેલિવિઝન પણ ગૌણ બની જાય છે, એ વાત રજૂ થઈ છે. એટલે કે ગમે તેવાં ભૌતિક સાધનોની વચ્ચે આકર્ષણ તો માનવીય સંવેદનનું જ હોય છે.

ટેલિવિઝન
બેકાર પડ્યું, છૈયો
ખૂંદતો ખોળો

— સ્નેહરશ્મિ

*

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

શાણું સમજદાર; ડારવું ડરાવવું

વિરુદ્ધાર્થી

કળયુગ સતયુગ; શાણા અણસમજ

તળપદા શબ્દો

ફૂટલ ફૂટેલા; ધરવ તૃપ્તિ; કળજગ કળયુગ; છૈયો છોકરો

રૂઢિપ્રયોગ

આગને ઠારી શકે વિઘ્નોને શાંત કરવાં, પાર કરવાં

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) મોતને કોણ ડરાવી શકે ?

(A) આગને જે પી ના શકે તે

(B) જિંદગીથી જે ન ડરે તે

(C) જિંદગીથી જે ડરી જાય તે

(D) મૃત્યુની બીક લાગે તે

(2) કયો પથ્થર પોતાના પર શિલ્પને ધારણ કરી શકે ?

(A) ટાંકણાના ઘા સહીને પણ કદી તૂટે નહિ તે

(B) ટાંકણાના ઘાથી તૂટી જાય તે

(C) ટાંકણાના ઘા સહન ના કરી શકે તે

(D) જે સાવ કાચો પથ્થર હોય તે

(3) કળિયુગમાં માણસો કેવા હોય...

(A) હૈયાફૂટલ હોય તેવા

(B) અસંતોષી

(C) શરીરથી સ્વસ્થ

(D) ઉપર્યુક્ત (A) અને (B) બંને

(4) છૈયો ખૂંદતો ખોળો.... હાઈકુમાં

(A) ટેલિવિઝનનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે

(B) માતૃત્વની ભાવનાના દર્શન થાય છે

(C) બેકારીનું મહત્ત્વ દર્શાવાયું છે

(D) છોકરાનું મહત્ત્વ નથી

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) શાણા કઈ વાત સાનમાં સમજી જાય છે ?
- (2) આગને કોણ ઠારી શકે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ટાંકણાના ઘા સહીને... પંક્તિમાંથી તમને શું શીખવા મળે છે ? સમજાવો.

4. અર્થવિસ્તાર કરો :

જિંદગીથી ના ડરે એ મોતને ડારી શકે
આગને જે પી શકે તે આગને ઠારી શકે.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- તમને ગમતાં મુક્તકોનો હસ્તલિખિત અંક બનાવો.
- તમને ગમતાં ચાર મુક્તકો કંઠસ્થ કરો.
- તમારા વડીલોને યાદ હોય એવા બે-ત્રણ દુહા તમારી નોટબુકમાં લખીને વર્ગ સમક્ષ રજૂ કરો.
- સ્વરચિત મુક્તક, હાઈકુનો હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● અડગતાના ગુણગાન ગાતા આ લઘુકાવ્યમાં કવિ વિષમતા પચાવી જવાની વાત કેવી કાવ્યાત્મક રીતે રજૂ કરે છે તે જુઓ. કવિ તો કહે છે ‘આગને જે પી શકે’ આગ પીવાનો પદાર્થ નથી છતાં કલાત્મકતાથી કવિ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાનું શીખવે છે.

- કવિએ હાઈકુ સ્વરૂપ જાળવવા ‘છોકરો’ને બદલે ‘છૈયો’ શબ્દ વાપર્યો છે તે પણ ધ્યાનમાં લો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

પ્રસ્તુત લઘુકાવ્યો અને તેનાં સ્વરૂપ વિશે, પ્રકારો વિશે પ્રાથમિક માહિતી આપવી.

(1) દુહા : ‘દુ’ એટલે બે લીટીમાં/પંક્તિમાં એવી વાત રજૂ થઈ હોય, જે સાંભળીને ‘હા’ કહેવું પડે તે દુહા એવો લોકડાયરામાં અર્થ આપવામાં આવે છે.

કળિયુગમાં એવા માણસો વધુ હોય જેમનાં શરીર તકલાદી હોય, હૈયાં ફૂટેલાં હોય અને કોઈ વાતથી સંતોષ ન હોય. આ શાબ્દિક અર્થથી આગળ જઈ શિક્ષકે માનવતા, સંવેદનશીલતા શૂરવીરતા, ઉદારતા જેવા ગુણો મનુષ્ય જીવન માટે અત્યંત જરૂરી છે તે સમજાવવું.

(2) મુક્તક : મુક્તક એટલે મોતી. તેનાં ત્રણ લક્ષણો :

- (1) લાઘવ (2) સચોટતા (3) જીવનમૂલ્ય

પ્રસ્તુત મુક્તકમાં કશુંક મેળવવા કશુંક ગુમાવવું પડે છે. જે ડરે તે મરે. સાહસ, શૌર્ય, ધૈર્ય, પરાક્રમ થકી સફળતા મળે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને પ્રસંગો કે ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવવી.

(3) હાઈકુ : જાપાનમાંથી આવેલો કાવ્યપ્રકાર, 5 + 7 + 5 = 17 અક્ષરનું બંધારણ, ઓછામાં ઓછું કહેવાની, ચિત્ર દ્વારા રજૂ કરવાની કળા સ્પષ્ટ કરવી.

સમૂહ માધ્યમો એ માત્ર મનોરંજનનાં માધ્યમો બન્યાં. પરદેશમાં હવે ‘ઈડિયટ બોક્સ’ તરીકે ઓળખાતું ટી.વી. આપણા પરિવારનું અભિન્ન અંગ બની ગયું છે. પરિવાર, મિત્રો, શિક્ષણ, સંસ્કાર વગેરે ઉપર તેની વિપરીત અસરથી બાળકોને સાવધ કરવા. તેનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કેમ થાય તે સમજાવવું. માતૃત્વ ધારણ કરનાર સ્ત્રીના કેન્દ્રમાં માત્ર પોતાનું બાળક હોય છે. અન્ય સર્વ ગૌણ બની જાય છે તે ભાવ પ્રગટ કરવો.

